

Terug van nooit weggeweest

Over het herontdekte klassebegrip en het belang van de arbeiderscultuur

Hans De Witte

Psycholoog aan het HIVA (KULeuven)

Arbeiders hebben eigen opvattingen en waarden. Kortom: ze hebben nog steeds een eigen cultuur, die samenhangt met hun klassepositie. Die cultuur kleurt hun leefwereld en gedrag op een bepaalde manier in. Dat is niet alleen voor sociale wetenschappers een interessante vaststelling. Ook politici die bekommerd zijn om het stemgedrag van arbeiders kunnen er inspiratie in vinden.

In de sociale wetenschappen doen zich wel vaker trends voor. Een van die trends betreft het fenomeen sociale klassen. Nu eens wordt het concept 'sociale klasse' als hét sleutelbegrip van de sociale wetenschappen beschouwd, zonder hetwelke geen zinvolle analyse van de sociale realiteit mogelijk is; dan weer wordt de idee dat sociale klassen een relevante invloed uitoefenen op het menselijk functioneren als gedateerd terzijde geschoven. Er zit een duidelijke slingerbeweging in die trendvorming: na een vrij lange periode waarin de relevantie van sociale klassen werd genegeerd, werd het belang van sociale klassen vrij recent 'herontdekt'. Mark Elchardus heeft daarbij met zijn bijdragen in dit tijdschrift een belangrijke rol gespeeld. Het artikel van Van Hoof en Van Hootegem in dit nummer toont aan dat die hernieuwde belangstelling voor de klasse geen typisch Belgische aangelegenheid is: in heel Europa buigt men zich meer dan voorheen over de vraag of men het klassebegrip niet te snel uit het repertoire van de sociale wetenschappen heeft pogen te schrappen.

Over de reden waarom men zo sterk is begonnen twijfelen aan het bestaan en de relevantie van sociale klassen kunnen we enkel speculeren.

Blijkbaar ontstond in zowel in wetenschappelijke kringen als in bredere lagen van de bevolking het beeld dat onze samenleving evolueerde naar een middenklassematenleving, waarin iedereen vrijwel gelijke kansen kreeg en - wellicht mede daardoor - een vrij gelijkaardige levensstijl ontwikkelde. Anderen stellen dan weer dat juist de diversiteit aan levensstijlen sterk toenam, waardoor de levensstijl niet meer (kan) samengaan met de sociale klassepositie die individuen in onze samenleving innemen.

Opvallend is in elk geval het vrij propere beeld van de arbeiders dat we de laatste jaren voorgeschoteld kregen. Arbeiders lijken hun blauwe werkmanskleiding te hebben ingeruild voor witte jassen en buigen zich nu als 'process-operators' over meters en knopjes, in plaats van zwaar en gevaarlijk werk te verrichten in de metaalindustrie of aan de lopende band. Natuurlijk is dat beeld slechts ten dele juist. Het volstaat immers enkele bedrijfsbezoeken te doen om vast te stellen dat dat cleane werkmansbeeld typerend is voor enkele nieuwere 'high tech bedrijven' die sterk in de mediabelangstelling staan. Dat een groot deel van de huidige arbeidersgroep daardoor aan het zicht onttrokken wordt, blijkt dan

weer uit bedrijfsbezoeken in wat 'oudere' industrieën. De verrastheid waarmee journalisten reageren wanneer ze hierop attent gemaakt worden, illustreert wellicht dat zij voornamelijk afkomstig zijn uit de wat hoger geschoolde middenklasse, waardoor ze ook in hun kindertijd slechts zelden geconfronteerd werden met de realiteit en eigenheid van de arbeiderswereld.

Dat sociale klasseverschillen herontdekt moesten worden is overigens eigenaardig. Wellicht is het correcter te stellen dat klasseverschillen 'terug zijn van nooit weggeweest'. De realiteit veranderde wellicht niet zo sterk, maar onze kijk erop wél: plots kunnen wij een deel van de sociale realiteit waarvoor we blind zijn geweest, opnieuw zien. Wij kregen een soort bril aangeleend die ons toelaat opnieuw datgene te zien wat er al altijd was. Het is vreemd dat wij die bril nodig hadden, want in de sociale wetenschappen bestond al decennia een onderzoekstraditie die de relevantie van sociale klasseverschillen documenteerde. Melvin Kohn wees er in de jaren '60 al op dat (hogere) bedienden door de mogelijkheid tot autonomie in hun werk een gerichtheid ontwikkelen op de waarde van zelfbepaling [1]. Ze vinden dat het wenselijker is om zich te gedragen op basis van eigen inzichten en beklemtonen het belang van persoonlijke verantwoordelijkheid. Het belang van die basiswaarde veralgemenen ze naar alle levensdomeinen buiten hun werk. Ze vinden bovendien dat ze hun kinderen in eerste instantie die basiswaarde moeten meegeven. Een andere invloedrijke onderzoekstraditie peilde naar het verschil in taalgebruik tussen sociale klassen. Eveneens in de jaren '60 stelde Bernstein dat arbeiders een minder 'rijk' taalgebruik hadden: ze spraken concreter en gebruikten kortere en eenvoudiger zinnen [2]. Mensen uit een 'hogere' sociale klasse gebruikten een gevarieerdere en uitgebreidere taal, met langere zinnen en meer abstracte begrippen. Naast verschillen in waardenoriëntaties en taalgebruik werden in die periode nog tal van andere aspecten bestudeerd die beïnvloed bleken te zijn door de klassepositie die de geïnterviewden innamen. Het is markant dat die omvangrijke onderzoekstraditie sinds het einde van de jaren zeventig in de vergeethoek terecht kwam, zonder dat er over-

tuigend bewijsmateriaal was aangevoerd om haar vaststellingen als achterhaald te kwalificeren.

Toch ging de interesse voor de problematiek niet helemaal verloren. Aan het Hoger Instituut voor de arbeid (HIVA) van de KU Leuven werd immers reeds vanaf het midden van de jaren zeventig onderzoek verricht over de 'arbeiderscultuur' [3]. Onder die verzamelnaam werden diverse studies gemaakt waarin werd nagegaan in hoeverre arbeiders in onze samenleving nog een eigenheid vertonen. Zowel de maatschappelijke ongelijkheid tussen arbeiders en bedienden als de gevolgen van die ongelijkheid voor de leef- en denkwijze van arbeiders werden in kaart gebracht. Door de omvang van dat onderzoekswerk en de haast continue interesse voor de problematiek aan het HIVA kunnen we spreken van een - wellicht bescheiden - onderzoekstraditie.

Er zijn drie fasen in de HIVA-traditie. Het onderzoek naar de arbeiderscultuur in Vlaanderen is gestart vanuit bezorgdheid over de gebrekkige vormingskansen voor arbeiders. Die bekommernis leidde tot een eerste onderzoek in 1976. Diverse deelaspecten van de leefsituatie van arbeiders, zoals gezin, school, vorming, arbeid en vrije tijd, werden in hun onderlinge samenhang geanalyseerd. In de volgende fase, tussen 1977 en 1984, werden die deelaspecten één voor één in literatuurstudies uitgediept. De klemtoon lag op het in kaart brengen van de verschillen in leefstijl tussen arbeiders en bedienden inzake gezin en opvoedingsstijl, arbeids- en onderwijssituatie en wooncultuur. Met 'leefstijl' werd het geheel aan gedragingen bedoeld dat typerend is voor een bepaalde sociale klasse (hier dus arbeiders). In de derde fase, van 1988 tot nu, werd de focus verplaatst naar het beschrijven en verklaren van de opvattingen en waarden van arbeiders [4]. Niet hun 'leefwijze', maar wel hun 'denkwijze', hun 'cultuur' in de sociologische betekenis, stond er centraal. In wat nu volgt vat ik een deel van de onderzoeksbevindingen uit die laatste onderzoeksfase samen.

Over welke 'cultuur' gaat het ?

De centrale uitgangsvraag in de laatste onderzoeksfase luidde: in hoeverre vertonen arbeiders in onze samenleving (nog) een eigen, typisch ge-

heel van opvattingen en waarden dat hen van bedienden onderscheidt? Die uitgangsvraag sluit aan bij het scepticisme dat in onze samenleving heerst. Her en der horen we immers beweren dat de eigen arbeiderscultuur (zo goed als) verdwenen is. Door de stijging van de welvaart en het opleidingsniveau zouden de verschillen tussen arbeiders en bedienden langzaam maar zeker verdwenen zijn. Arbeiders zouden 'verburgerlijkt' zijn en daardoor zouden hun opinies nog nauwelijks te onderscheiden zijn van die van werknemers uit de middenklasse. Vertaald naar het thema van dit nummer betekent dat: de klassenpositie van arbeiders, of van werknemers in het algemeen, zou geen relevant onderscheidend criterium meer zijn bij de bestudering van de opvattingen van de burgers in dit land. Of, zoals sociologen het wel eens formuleren: het concept 'sociale klasse' zou niet meer werkzaam zijn als criterium waarrond men opinies structureert.

Om die onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, moeten we eerst bepalen welke de opvattingen zijn die we in een vergelijkende analyse moeten betrekken. Daarvoor doe ik een beroep op het werk van de Nederlandse wetenschapper Middendorp [5]. Met een uitgebreide literatuurstudie en een impressionante hoeveelheid empirisch onderzoek toonde hij aan dat er twee opiniedimensies te onderscheiden zijn, die beide variëren van progressief tot conservatief. De twee dimensies sluiten opvallend goed aan bij de twee politieke breuklijnen die Mark Elchardus in *Samenleving en politiek* beschreef. Dat illustreert dat de dimensies die hij beschreef geen 'nieuwe' breuklijnen zijn. Wél nieuw daarentegen is de politieke vertaling van die opiniedimensies. Maar daar kom ik later op terug.

De eerste opiniedimensie verwijst naar de tegenstelling tussen conservatief en progressief op sociaal-cultureel vlak. Zij heeft betrekking op de normen en tradities die in onze maatschappij leven op vlak van de individuele privé-sfeer en het gezinsleven. Ook ethische thema's, zoals geboden inzake seksualiteit en standpunten inzake bio-ethische thema's als abortus, en meer maatschappelijke thema's, zoals tolerantie voor minderheden, horen daarbij. Tot op zekere hoogte verwijst deze dimensie naar de levensbeschouwelijke

breuklijn in onze samenleving: het conflict tussen katholieken en vrijzinnigen. In de conservatieve visie op sociaal-cultureel vlak, die vaak belichaamd werd door de katholieke kerk en haar gezagsdragers, beklemtoont men de wens om de bestaande tradities en normen in onze samenleving te behouden. Wie zich progressief opstelt op sociaal-cultureel vlak relativeert daarentegen traditionele normen en opvattingen. Historisch gezien werd dat relativiserende denken vooral belichaamd door vrijzinnigen: vooral in vrijzinnige milieus heeft men zich immers steeds verzet tegen de normen die voorgeschreven werden door de kerk en pleitte men voor vrijheid van denken en geweten. De sociaal-culturele dimensie stemt in sterke mate overeen met degene die Mark Elchardus omschrijft als 'nieuw' links versus 'nieuw' rechts. Aspecten als autoritarisme en etnocentrisme maken een belangrijke kern uit van sociaal-cultureel conservatisme [6].

De tweede opiniedimensie omvat alle opinies op sociaal-economisch gebied. In die dimensie staan de beoordeling van het economisch systeem en de beroepspositie van het individu in dat economisch systeem centraal. De tegenstelling tussen progressief en conservatief op sociaal-economisch vlak verwijst naar de sociaal-economische breuklijn in onze samenleving: de conflicten tussen arbeid en kapitaal. Ook deze dimensie doet dus vertrouwd aan. Ze verwijst immers naar de tegenstelling tussen het liberalisme en het socialisme op economisch vlak. Zij die zich op deze dimensie progressief tonen, socialisten, beklemtonen het onrechtvaardige karakter van sociale ongelijkheid en pleiten voor interventies die die ongelijkheid kunnen wegwerken. Zij die zich conservatief tonen, liberalen, verwerpen de stelling dat maatschappelijke verschillen ontstaan door ongelijke kansen. Zij beklemtonen het belang van privé-initiatief en onderlinge concurrentie als motor van een goede economie. Deze opiniedimensie wordt door Mark Elchardus benoemd als 'oud' links versus 'oud' rechts.

Traditie en onvrede: kern van de arbeiderscultuur

Uit de resultaten van onderzoek in Vlaanderen én Europa blijkt dat arbeiders globaal genomen conservatiever zijn op sociaal-cultureel vlak,

maar progressiever op sociaal-economisch gebied. Ik diep kort beide vaststellingen uit. Voor het overzicht van het empirisch onderzoek waaruit deze conclusies werden getrokken, verwijs ik naar de oorspronkelijke studies (zie noot [4]).

In vergelijking met bedienden stellen arbeiders zich op sociaal-cultureel vlak traditioneler op. Zo houden arbeiders er een traditionelere opvatting op na over de rol van beide partners in het gezin: de taken van man en vrouw worden door hen in sterkere mate gescheiden. De man wordt als kostwinner beschouwd en de vrouw krijgt de zorg voor de huishouding en de opvoeding van de kinderen toegewezen. Op het vlak van de sexuele moraal en bio-ethische problemen stellen arbeiders zich minder permissief op: afwijkingen van de gangbare normen, zoals echtscheiding, worden door hen sterker afgewezen. Over arbeid denken arbeiders eveneens op een traditionelere manier: ze beklemtonen in sterkere mate het klassieke arbeidsethos waarin arbeid als een plicht wordt ervaren en niet-werken moreel wordt veroordeeld. Het is dan ook niet verwonderlijk dat arbeiders vaker afkerig staan ten opzichte van vreemdelingen: die bevolkingsgroep wijkt immers in zekere mate van de dominante leefwijze en de traditioneel aanvaarde gedragsnormen af. Arbeiders zijn tevens in sterkere mate conformistisch ingesteld. In de opvoeding, bij het schoollopen en in het arbeidsleven leggen arbeiders meer nadruk op het belang van volgzzaamheid dan bedienden. Zo hechten ze in de opvoeding van hun kinderen een groter belang aan eigenschappen als 'gehoorzaamheid' en 'goede manieren'. De hogere beroepsgroepen daarentegen leggen een grotere nadruk op zelfbepaling op die gebieden. Zij beklemtonen in de opvoeding veel meer eigenschappen als 'onafhankelijkheid' en 'het nemen van initiatieven'.

Op sociaal-economisch vlak stellen arbeiders zich echter progressiever op dan bedienden. Het begrip 'sociaal-economisch progressieve opvattingen' kan daarbij worden verruimd door ook rekening te houden met de wijze waarop men zich de samenleving voorstelt. De overgrote meerderheid van de arbeiders blijkt zich nog steeds met de arbeidersklasse te identificeren. Ze situeren 'hun' klasse onderaan de samenleving, die ze als

tweeledig of als een piramide beschouwen: boven hun klasse is er minstens één klasse die machtiger en rijker is dan zichzelf. Voor hun ondergeschikte positie in de samenleving zien arbeiders vooral structurele oorzaken, terwijl ze maar weinig mogelijkheden ervaren om 'hogerop te komen'. Het is dus nauwelijks verwonderlijk dat arbeiders iets vaker ontevreden zijn over de positie van hun groep of klasse in de samenleving: vooral zij beschouwen de bestaande inkomens- en welvaartsverdeling als onrechtvaardig en vinden dat hun groep onvoldoende beloond wordt voor de bijdrage die ze aan de samenleving levert. De onrechtvaardige positie van hun groep wordt door hen ook iets vaker in structurele termen geduid: onder arbeiders worden de belangtegenstellingen op sociaal-economisch vlak in iets sterkere mate aanvoeld. Arbeiders zijn dan ook in sterkere mate voorstanders van het reduceren van de bestaande sociaal-economische ongelijkheid in onze samenleving. Ze streven een meer egalitaire verdeling na van inkomen, macht, status en bezit. Om die grotere gelijkheid te realiseren en om de belangen van hun groep te verdedigen, doen ze vooral een beroep op collectieve instanties: de overheid en de vakbeweging.

Er bestaan dus nog steeds duidelijke verschillen tussen de opvattingen van arbeiders en die van bedienden. Een eigen 'arbeiderscultuur' bestaat nog altijd. De titel van dit hoofdstukje geeft de kern van die cultuur weer. De belangrijkste kenmerken van het denken van arbeiders zijn 'traditie' (sociaal-cultureel conservatisme) en 'onvrede' (de wens tot veranderingen op sociaal-economisch vlak). Deze vaststelling relateert het bestaande scepticisme over het (voort)bestaan van een arbeiderscultuur. Een meerderheid van de arbeiders blijkt zich bovendien met de arbeidersklasse te identificeren, zodat we mogen concluderen dat ook hun 'wij-gevoel' nog steeds intact is.

Toch zijn enkele nuances hier op hun plaats. Vooreerst zijn de verschillen in opvattingen tussen arbeiders en bedienden over het algemeen van relatieve aard. Zo beklemtonen alle werknemersgroepen dat kinderen moeten gehoorzamen aan hun ouders of dat de verschillen in inkomen en bezit kleiner moeten worden. Arbeiders

ders leggen daar echter meer nadruk op dan bedienden. Ook de collectieve opstelling van arbeiders moet genuanceerd worden. Vaak gaat het enkel om een veeleer passieve nood aan steun en bescherming vanwege de overheid en de vakbeweging, en niet om een actieve, collectieve inzet voor het bestrijden van sociale ongelijkheid. Een strijdbaar vakbondsbewustzijn komt immers maar bij een minderheid van de arbeiders voor. Een laatste bedenking betreft het globale karakter van de vermelde resultaten. In de arbeidersgroep moet men immers een onderscheid maken tussen diverse categorieën, zoals ongeschoolden en geschoolden. Ook de bedienden vormen een veeleer heterogene groep, variërend van 'lagere', uitvoerende bedienden tot kaderleden. Als men de volledige beroepenhierarchie overschouwt, dan merkt men dat de kenmerken van de arbeiderscultuur het sterkst terug te vinden zijn bij ongeschoolde arbeiders, terwijl de kaderleden qua opinies de meest uitgesproken tegenpool vormen. Naarmate de beroepspositie 'stijgt', neemt de mate waarin men zich progressief opstelt op sociaal-cultureel vlak dus toe, terwijl de mate waarin men zich progressief opstelt op sociaal-economisch vlak juist afneemt. Het typische opinieprofiel van (hogere) bedienden vormt dan ook de logische tegenhanger van het opinieprofiel van arbeiders. Hun 'cultuur' wordt gekenmerkt door een progressieve visie op sociaal-cultureel vlak en een conservatief standpunt m.b.t. sociaal-economische thema's. De tendensen die Mark Elchardus in zijn vorige bijdrage vaststelt, zijn dus vertrouwde tendensen in dergelijk onderzoek.

Hoe kan je die verschillen in cultuur verklaren ?

De arbeiders'cultuur' is in belangrijke mate het gevolg van hun (klasse)positie in de samenleving: hun arbeidssituatie en levensomstandigheden. Hun 'objectieve' positie op de beroepsladder en de kansen die eruit voortvloeien, bepalen in aanzienlijke mate hun 'subjectieve kijk op de wereld'. Ik beperk mijn toelichting tot de invloed van drie kenmerken die onderling sterk met elkaar samenhangen: het opleidingsniveau, de mate waarin men autonoom kan werken en de mate waarin men het gevoel heeft dat men

zijn/haar leven in eigen handen heeft. Dat laatste 'subjectieve' kenmerk, de gevoelens van persoonlijke controle, vloeit in belangrijke mate voort uit de twee eerste 'objectieve' kenmerken. Uit onderzoek blijkt dat een hoger opleidingsniveau leidt tot een progressievere visie op sociaal-cultureel vlak. Hoger geschoolden kregen via hun opleiding immers meer 'gedragsmodellen' aangereikt, waardoor ze de traditionele normen en waardenpatronen sterker kunnen relativeren. Ze weten immers dat men zich ook 'anders' kan gedragen. Hoger geschoolden ontwikkelden via hun opleiding tevens de cognitieve capaciteiten (én de behoefte) om hun opiniepatroon af te stemmen op hun individuele wensen en mogelijkheden. Dat alles is in mindere mate het geval voor lager geschoolden. Doordat ze kunnen terugvallen op traditionele waarden en normen kunnen zij de complexiteit van de samenleving sterk vereenvoudigen. Dankzij de voorschriften van de traditie hebben zij een duidelijk beeld van hoe ze zich in een bepaalde situatie moeten gedragen. Conservatisme heeft voor arbeiders dus een belangrijke functie: het biedt hen het noodzakelijke houvast in een steeds complexer wordende wereld. Uit onderzoek blijkt ook dat de mate waarin men autonoom kan werken de sociaal-economische opvattingen van een individu beïnvloedt. Een internationaal vergelijkend onderzoek heeft aangetoond dat concrete conflictervaringen op bedrijfsvlak een belangrijke rol spelen bij het ontstaan van sociaal-economisch radicalisme bij arbeiders [7]. Beperkte inspraakmogelijkheden op bedrijfsvlak deden de spanningen in de arbeidsverhoudingen toenemen. Omdat de geïnterviewde arbeiders met hun klachten over hun problemen op de arbeidsplaats niet terecht konden bij hun bedrijf, veralgemeenden ze die ervaringen tot een ruimer gevoel van onvrede over hun positie als werknemers in de samenleving. De conflictervaringen op bedrijfsvlak legden tevens de tegenstellingen tussen werkgevers en werknemers bloot, zodat dit werknemersbewustzijn ook gekoppeld werd aan een conflictbewustzijn. Dat alles versterkte de progressieve opstelling van arbeiders op sociaal-economisch vlak.

Daarnaast spelen echter ook de subjectieve

'gevoelens van persoonlijke controle' een rol bij het ontstaan van een bepaalde 'denkwijze' [8]. Met 'gevoelens van persoonlijke controle' wordt het geloof in de mogelijkheid en zinvolheid van individuele inzet bedoeld. Individuen die daarin geloven, vinden dat ze de capaciteiten bezitten om hun eigen leven te beïnvloeden. De gevoelens van persoonlijke controle worden in belangrijke mate beïnvloed door de positie die men in de sociale structuur inneemt: een hoger opleidingsniveau en een grotere mate van autonomie in het werk versterken het gevoel dat men vat heeft op de wereld rondom zich. Een hogere opleiding maakt de complexiteit van onze samenleving immers doorzichtiger, wat de gevoelens van persoonlijke controle versterkt. Men weet immers beter 'hoe de vork aan de steel zit' of tot wie men zich moet wenden om iets te bereiken. Iets analoogs geldt voor de mate waarin men autonoom kan werken: de feitelijke of objectieve controle over de eigen arbeidscondities versterkt op termijn het subjectieve gevoel controle te hebben over het eigen leven. Werknemers met een grote mate aan autonomie in het werk worden immers bevestigd in hun visie dat ze hun omgeving en levensloop kunnen beïnvloeden.

De gevoelens van persoonlijke controle versterken op hun beurt de voorkeur voor een bepaalde vorm van conservatisme of progressiviteit. Personen die bij zichzelf de macht ervaren om hun omgeving te beïnvloeden, kiezen immers dat geheel aan opinies dat hen toestaat om hun leven naar eigen inzichten in te richten. Op sociaal-economisch vlak impliceert dat zij elke vorm van overheidsingrijpen of vakbondsoptreden die hun individuele autonomie zou kunnen beperken afwijzen (conservatief standpunt). Op sociaal-cultureel vlak betekent dat echter dat zij traditionele normen en opvattingen afwijzen, wanneer die hun wens tot individuele ontplooiing en vrijheid beperken (progressief standpunt). Het opinieprofiel van bedienden weerspiegelt dus in belangrijke mate hun grotere 'greep op de wereld'. Hun 'cultuur' is mede het gevolg van hun objectief grotere mogelijkheden om hun levensloop te beïnvloeden.

Voor arbeiders, die zich in sterkere mate machteloos voelen om hun omgeving te beïnvloeden,

geldt grosso modo het omgekeerde. Op sociaal-economisch vlak beklemtonen ze dat structurele oorzaken de individuele mogelijkheden beperken. Dat hebben ze immers vaak aan den lijve ervaren. Ze kiezen daarom een beroep te doen op machtige collectieve instanties, zoals de vakbeweging en de overheid, om hun belangen te verdedigen (progressief standpunt op sociaal-economisch vlak). Op sociaal-cultureel vlak zoeken ze echter aansluiting bij de traditionele normen en gebruiken (sociaal-cultureel conservatisme). Wie zich als individu niet bij machte voelt zijn omgeving te beïnvloeden, moet immers wel een houvast te zoeken buiten zichzelf: bij de cultuur van de groep waarvan hij deel uitmaakt, of bij hoger geplaatsten die kunnen zeggen hoe hij zich moet gedragen. Ook het opinieprofiel van arbeiders weerspiegelt dus hun greep op de wereld, en die is nu eenmaal beperkter. Ook hun cultuur is dus het gevolg van hun mogelijkheden om hun levensloop te beïnvloeden.

Een interpretatie in termen van waarden

In het voorgaande lag de klemtoon uitsluitend op de opvattingen van arbeiders en bedienden. Verschillen in waarden kwamen daarbij nog niet aan bod. Op het eerste gezicht doet er zich een opmerkelijke inconsistentie voor in het denken van arbeiders. In vergelijking tot bedienden stellen arbeiders zich op sociaal-cultureel vlak immers conservatiever op, maar ze combineren dat met een progressieve opstelling op sociaal-economisch vlak. Dat is echter een schijnbare tegenstelling. Het 'paradoxe' van die combinatie wordt opgehelderd door de waarden te expliciteren die aan de basis liggen van beide opvattingen. Ik gebruik daarvoor opnieuw het denkkader van Middendorp. Enigszins schematiserend kan je stellen dat de visie van beide werknemersgroepen op een andere basiswaarde steunt: vrijheid voor de bedienden en gelijkheid voor de arbeiders. Met die interpretatie van de verschillen in opinies tussen arbeiders en bedienden wordt tevens één van de basisveronderstellingen bevestigd die de HIVA-onderzoekstraditie naar de 'arbeiderscultuur' aan het rollen gebracht hebben.

De typische opinies van arbeiders kunnen

geïnterpreteerd worden vanuit hun nadruk op de basiswaarde gelijkheid. Op sociaal-economisch vlak betekent dat dat ze ongelijkheid in kansen, welvaart en welzijn veroordelen en zich voorstander tonen van een herverdeling van macht, status en bezit. Op sociaal-cultureel vlak impliceert hun grondhouding dat men niet van de traditioneel geldende normen mag afwijken. Tradities zijn er in hun ogen immers voor iedereen. Het vergt weinig moeite om in die grondhouding een collectieve dimensie te ontwaren. Dat ligt in de lijn van de aloude veronderstelling dat de gerichtheid op de groep of de collectiviteit het centrale element vormt in de arbeiderscultuur [9]. De groep staat centraal in hun denkwereld en het individu moet zich aan die groep aanpassen. Dat impliceert loyaliteit aan de groepsnorm op sociaal-cultureel vlak en groepssolidariteit op sociaal-economisch vlak bij het opkomen voor gemeenschappelijke belangen.

Even schematiserend kunnen we zeggen dat de bedienden de basiswaarde vrijheid beklemtonen. Op sociaal-economisch vlak tonen ze zich veeleer voorstander van privé-initiatief en vrij ondernemerschap: het individu moet op economisch vlak onbeperkt kunnen handelen, zonder inmenging van de overheid of de vakbeweging. Vele bedienden voelen zich als individu immers sterk genoeg om zich een weg te banen in de samenleving. Op sociaal-cultureel vlak zijn bedienden veeleer van oordeel dat eenieder het recht heeft om het eigen leven naar eigen inzichten vorm te geven, ook al wijken ze daardoor af van de traditioneel geldende normen in de samenleving. Het individu en de individuele ontplooiing staan in hun denkwereld dus centraal, en ze willen die individuele emancipatie niet laten beperken door groepen of door de gemeenschap. Die basisinstelling kan dan ook het best getypeerd worden als 'individualisme'.

Hoe relevant is de arbeiderscultuur ?

Ik heb tot dusver aangetoond dat er zich tussen werknemers (nog steeds) consistente verschillen voordoen die samenhangen met de klaspositie die ze innemen. Ik heb ook aangegeven dat die verschillen voortvloeien uit de typische kenmerken die samenhangen met deze klasse-

positie, zoals verschillen in opleidingsniveau, verschillen in de mate waarin men autonoom kan werken en verschillen in het gevoel 'vat te hebben' op de wereld rondom zich (gevoelens van persoonlijke controle). Tot slot bleek dat de op het eerste zicht inconsistente combinatie van conservatisme en progressiviteit logisch consistent is wanneer we de basiswaarden blootleggen waarop die visies gestoeld zijn. Maar hoe relevant zijn die verschillen in cultuur? Of, anders geformuleerd, kleurt het verschil in 'cultuur' de leefwereld van arbeiders en bedienden anders in? Helpt het inzicht in dat cultuurverschil ons bij het begrijpen van het gedrag van beide categorieën? En is het verschil in cultuur überhaupt wel relevant voor het psychisch functioneren van werknemers?

Toegegeven: het zijn retorische vragen. De eigen cultuur van arbeiders kleurt vanzelfsprekend zowel hun gedragingen als hun beleving. Ik illustreer dat aan de hand van een aantal voorbeelden die het volledige opiniedomein bestrijken dat ik eerder heb beschreven. De meer traditionele visie van arbeiders op de rolverdeling tussen mannen en vrouwen beïnvloedt zoals verwacht ook de feitelijke taakverdeling tussen beide geslachten. Het is ook één van de redenen waarom arbeidersvrouwen vaker dan vrouwen uit de middenklasse stoppen met werken als dat financieel niet meer noodzakelijk is (al speelt het inhoudelijk minder aantrekkelijk werk dat velen onder hen uitoefenen daarbij natuurlijk ook een rol). Opvallend is ook dat de traditionelere kijk op seksuele thema's belangrijke belevingsgevolgen kan hebben. Zo bleek uit het erg interessante kwalitatieve onderzoek van Rubin dat de door haar geïnterviewde arbeidsters en bedienden in dezelfde mate voorhuwelijkse betrekkingen hadden gehad [10]. Die seksuele omgang werd door beide groepen echter heel verschillend beleefd. De vrouwen uit de arbeidersklasse hadden - in lijn met hun opinies - in sterkere mate het gevoel iets verkeerd gedaan te hebben. Ze schaamden zich voor hun verleden en probeerden het voor hun omgeving te verbergen. Dergelijke schuld- en schaamtegevoelens kwamen bijna niet voor bij vrouwen uit de middenklasse, vermits zowel zijzelf als hun omge-

ving permissievere standpunten huldigden op sexueel vlak.

Ook de omgang met de school wordt door de 'cultuur' beïnvloed. Meisjes uit het arbeidersmilieu blijven, ondanks campagnes om hen dat af te raden, kiezen voor traditioneel vrouwelijke richtingen in het technisch en beroepssecundair onderwijs die weinig kansen bieden op de arbeidsmarkt. Dat kan wellicht ten dele toegeschreven worden aan de traditionelere invulling van de vrouwelijke rol in het arbeidersmilieu. De rol van de arbeiderscultuur in de omgang met het hele schoolse gebeuren mag overigens niet onderschat worden. Uit heel wat onderzoek blijkt immers dat een gerichtheid op conformisme de intellectuele ontwikkeling van kinderen afremt. Ze leren immers in mindere mate de initiatieven en leergierigheid te ontplooiën die cruciaal zijn voor het stimuleren van de verstandelijke groei. Deze rem op de intellectuele groei remt op zijn beurt de schoolse prestaties af, wat de kans op een mindere succesvolle en kortere schoolloopbaan vergroot. Dat verhoogt op zijn beurt weer de kans om in een gelijkaardige beroepsfunctie als de ouders terecht te komen. De cultuur van het thuismilieu vormt dus één van de verklaringen voor de 'klassieke' vaststelling dat arbeiderskinderen - zelfs bij gelijke intellectuele capaciteiten - toch minder goed presteren en minder doorstromen dan kinderen uit bediendenmilieus. De cirkel is daarmee rond. De opvattingen van de ouders weerspiegelen een aanpassingsproces aan de structurele positie die ze in de samenleving innemen. Door die opvattingen aan hun kinderen door te geven, en door via die opvattingen de ontwikkeling van hun kinderen te beïnvloeden, zorgen de ouders ervoor dat hun kinderen op hun beurt arbeiders worden. De arbeiderscultuur speelt dus een niet te onderschatten rol bij de reproductie van de arbeidersgroep over de generaties heen.

De typische visie van arbeiders op werk (het traditionele arbeidsethos) beïnvloedt ook de wijze waarop ze werkloosheid beleven. Arbeiders hebben niet enkel méér kans om werkloos te worden; hun meer traditionele arbeidsmoraal maakt ook dat ze werkloosheid als belastender ervaren dan bedienden. Een leven zonder werk

is in de traditionele visie op arbeid immers beschamend en berooft hen van hun maatschappelijke bron van status en erkenning. Arbeiders worden dus dubbel getroffen door werkloosheid: door hun positie in de beroepsstructuur worden ze vaker werkloos, terwijl hun opinies - die uit hun beroepspositie voortvloeien - hun beleving van een werkloosheidsperiode negatiever inkleurden. Hun cultuur heeft echter niet steeds negatieve belevingsgevolgen, zoals ik tot nog toe hoofdzakelijk heb geïllustreerd. Uit een kleinschalig Nederlands onderzoek bij bouwvakkers bleek bijvoorbeeld dat de beleving van werkloosheid positiever was bij hen die de belangen van werkgevers en werknemers als tegengesteld ervaren, die m.a.w. een conflictbewustzijn hadden. In het conflictbewustzijn wordt de oorzaak van de werkloosheid immers buiten de individuele werknemer gelegd: het is het gevolg van een structureel conflict tussen werkgevers en werknemers. Dat werkt bevrijdend voor individuele werklozen: ze voelen zich niet schuldig voor hun werkloosheid.

Ook meer maatschappelijke thema's worden beïnvloed door de cultuur. Een wellicht evident voorbeeld betreft de vakbeweging. Onderzoek heeft uitgewezen dat de sociaal-economische visie van arbeiders van invloed is op hun bereidheid om te participeren aan vakbondsacties. Uit onderzoek bij jongeren kwam volgend causaal proces naar voren. Jonge arbeiders die negatieve ervaringen hadden gehad op hun arbeidsplaats (bv. onterecht ontslag of misbruik vanwege de werkgever) ontwikkelden hierdoor de idee dat werknemers als groep achtergesteld worden in de samenleving. Die visie versterkte hun geloof in de vakbeweging als instrument om een correctere behandeling van werknemers af te dwingen. Dat vakbonds-bewustzijn versterkte op zijn beurt hun wens om te participeren aan vakbondsacties, en eventueel zelfs militant te worden in een vakbond. Toch leidt de typische cultuur van werknemers niet altijd tot een versterking van de vakbondsideologie of structuren. Door de toename van het aantal bedienden in de vakbeweging wordt het ideologisch profiel van de vakbond-achterban immers per definitie heterogener. Onvermijdelijk rijst de vraag op welke wijze de vak-

beweging daarop moet in te spelen. De problemen die bedienden aan de orde stellen brengen andere klemtonen op de voorgrond dan die die arbeiders wensen te leggen. Onderzoek bracht bijvoorbeeld aan het licht dat arbeiders in sterkere mate kwantitatieve vakbondseisen beklemtonen, waarin het bestrijden van sociale ongelijkheid centraal staat [11]. Bedienden zoeken hun heil dan weer iets sterker in het behartigen van kwalitatieve vakbondseisen, waarin de persoonlijke ontplooiing van de werknemer in het werk centraal staat.

Een laatste (doch heus niet hét laatste) gebied waarbij een arbeiderscultuur relevant is, is natuurlijk de politiek. Er zijn nogal wat toepassingen denkbaar, maar ik beperk mij tot enkele. In zijn Nederlandse onderzoek toonde Middendorp reeds aan dat de opvattingen van kiezers m.b.t. beide opiniedimensies zich weerspiegelen in het stemgedrag. In een daarop voortbouwende analyse in Nederland stelt Scheepers vast dat de 'oude' opiniedimensies (sociaal-cultureel en sociaal-economisch conservatisme) het stemgedrag in véél sterkere mate bepalen dan de 'nieuwe' waardenoriëntatie materialisme versus postmaterialisme [12]. Daarnaast stelt hij vast dat ongeschoolde arbeiders gevangen zitten in een ideologisch conflict. Hun conservatieve visie op sociaal-cultureel vlak bestemt hen voor om op een rechtse partij te stemmen (de christen-democratische CDA), terwijl hun progressieve visie op sociaal-economisch vlak hen juist doet overhellen naar een linkse partij (de socialistische PvdA). Beide tendensen heffen elkaar - gemiddeld genomen - dan ook op! Nederland is echter België niet. Uit de bijdrage van Mark Elchardus in *Samenleving en politiek* van september vorig jaar blijkt evenwel dat beide opiniedimensies eveneens een belangrijke rol speelden bij het stemgedrag in Vlaanderen in 1991. De meeste kiezerskorpsen konden immers vrij éénduidig gepositioneerd worden op beide opiniedimensies. De toenmalige PVV kon beschouwd worden als een conservatieve partij op economisch vlak. De SP vormde - geheel in de lijn van de hoger vermelde breuklijn - haar complement als progressieve partij op economisch vlak. Het Vlaams Blok positioneerde zich als conservatieve partij op so-

ciaal-culturele thema's (door Elchardus 'nieuw' rechts genoemd). Agalev vormde de progressieve tegenhanger op sociaal-cultureel vlak ('nieuw' links). De CVP scoorde neutraal op beide dimensies, in de lijn van haar imago als centrumpartij. Gezien de typische kenmerken van hun cultuur, hoeft het niet te verwonderen dat de geïnterviewde arbeiders oververtegenwoordigd waren bij zowel de SP als het Vlaams Blok. Met de SP deelden ze immers hun progressief standpunt op economisch vlak, terwijl het Vlaams Blok juist appelleerde aan hun conservatieve visie m.b.t. sociaal-culturele thema's. Daarbij speelde hun negatieve houding t.o.v. migranten de hoofdrol.

De beperkte aantrekkingskracht van het Blok

Die vaststelling is een belangrijk aangrijpingspunt voor het uitwerken van een strategie tegen de aantrekkingskracht van extreem-rechts op socialistische kiezers. Op sociaal-economisch vlak nemen de meeste arbeiders die op het Vlaams Blok stemmen immers een radicaal ander standpunt in dan de partij zelf [13]. Om 'verloren' SP-kiezers terug te winnen is het in een verkiezingscampagne dan ook belangrijk voluit de sociaal-economische thema's te bespelen. Zij vormen immers het gemeenschappelijke ideologische element tussen de SP en haar achterban. Het sociaal-culturele migrantenthema laat men in een electorale periode beter rusten, vermits dat thema juist de slijtzwam kan zijn die de eigen achterban naar het Vlaams Blok doet overlopen. Het verkiezingssucces van de SP bij de voorbije verkiezingen suggereert dat een dergelijke strategie inderdaad kan lonen. De voorbije stembusuitslag laat overigens ook vermoeden dat de 'oude' sociaal-economische breuklijn nog steeds een relevante rol speelt bij het bepalen van het stemgedrag. Wij doen er wellicht beter aan naast het concept sociale klasse niet ook de sociaal-economische opiniedimensie te snel weg te bergen in de kast van de sociale wetenschappen.

[1] Kohn, M.L., *Class and conformity: a study in values. With a Reassessment.* 1977, Second edition, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1977, 316 blz.

Kohn, M.L., and Schooler, C., *Work and personality: an inquiry into the impact of social stratification.* New Jersey, Ablex Publishing Corporation, 1983, 389

- 1961, 3, blz. 163-176.
- [3] Voor een overzicht zie: Cossey, H. en De Witte, H., Arbeiderscultuur en sociale ongelijkheid. Overzicht en evaluatie van een onderzoekstraditie aan het HIVA, in Lammertyn, F. en Verhoeven, J. (red.), *Tussen sociologie en beleid. Vriendenboek Prof. Dr. E.J. Leemans*. Leuven, ACCO, 1991, blz. 89-118.
- [4] De Witte, H., *Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. HIVA-KU Leuven 1990, 275 blz. Voor een verdere uitwerking hiervan zie: De Witte, H. (red.), *Op zoek naar de arbeidersklasse. Een verkenning van de verschillen in opvattingen en leefstijl tussen arbeiders en bedienden in Vlaanderen, Nederland en Europa*. Leuven/Amersfoort, ACCO, 1994, 344 blz. Een samenvatting en bespreking van dit boek verschijnt rond deze periode in *De Gids op Maatschappelijk Gebied*.
- [5] Middendorp, C., *Progressiveness and conservatism. The fundamental dimensions of ideological controversy and their relationship to social class*. Mouton, The Hague-Paris-New York 1978, 457 blz.
Middendorp, C., *Ideology in Dutch politics. The democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen/Maastricht, Van Gorcum, 1991, 370 blz.
- [6] Zie: De Witte, H., Billiet, J. en Scheepers, P., Hoe zwart is Vlaanderen? Een exploratief onderzoek naar uiterst-rechte denkbeelden in Vlaanderen in 1991. In: *Res Publica*, 1994, nr. 1, blz. 85-102.
- [7] Gallie, D., *Social inequality and class radicalism in France and Britain*. Cambridge University Press, Cambridge 1983, 339 blz.
- [8] De Witte, H., Verschillen in conservatisme tussen arbeiders en bedienden: een interpretatie vanuit het concept persoonlijke controle, *Gedrag en Organisatie*. In: *Tijdschrift voor sociale, arbeids- en organisatiepsychologie*, 1993, 6de jg, nr. 2, p. 57-78.
- [9] Goldthorpe, H., Lockwood, D., Bechhofer, F., Platt, J., *The affluent worker in the class structure*. Cambridge University Press, Cambridge 1969, 239 blz.
- [10] Rubin, L.B., *Pijn en moeite. Hoe arbeidersgezinnen leven*. Amboboeken, Baarn 1976, 238 blz.
- [11] De Witte, H., Bestaat er een 'bediendencultuur'? Een verkenning van de denkbeelden van bedienden en kaderleden. Hoofdstuk 1., In: van der Hallen, P. (red.), *Krijtlijnen uit het verleden. Richtsnoeren voor de toekomst?* LBC-NVK-Congres 1993, Antwerpen, blz. 7-33.
- [12] Scheepers, P., Lammers, J. en Peters, J., Arbeiders: hun ideologische opvattingen en politieke voorkeur, in De Witte, H. (red.), *Op zoek naar de arbeidersklasse*. ACCO, Leuven 1994, blz. 139-161.
- [13] Voor een goed inzicht in het sociaal-economisch programma van het Vlaams Blok, zie: Spruyt, M., *Grove barstels. Stel dat het Vlaams Blok morgen zijn programma realiseert, hoe zou Vlaanderen er dan uitzien?* Uitgeverij Van Halewyck, Leuven 1995, 291 blz.